

## महाराष्ट्र शासन

## ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग

शासन निर्णय, क्र. जलसं. १०९२/प्र. क्र. २५०/जल-३,  
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक ३० जानेवारी १९९६.आचार्ये.---(१) शासन निर्णय जलसंधारण विभाग, क्र. जलसं. १०९२/सीआर १८२/जल-३, दिनांक ५ ऑगस्ट १९९२ व  
दिनांक १४ सप्टेंबर १९९२.

(२) शासन निर्णय; प्रा. वि. व ज. सं. वि. क्र. एसएफएफ १४९२/प्र. क्र. ६८/जल-१४, दिनांक ५ जानेवारी १९९४.

## प्रस्तावना.---

राज्यातील बहुतांशी जेती पर्जन्याधारित आहेत. या जेतीसाठी संरक्षित जलसिंचनाची साधने निर्माण करणे, जमिनीची प्रचंड प्रमाणात होणारी धूप पावबिणे, तसेच पिण्याच्या पाण्याची सोय ग्राम पातळीवर उपलब्ध होण्यासाठी नियोजन करणे, या वृद्धीदृष्टीने वर उल्लेखिलेल्या दिनांक ५ ऑगस्ट १९९२ च्या शासन निर्णयान्वये जलसंधारण कार्यक्रमासाठी ३ वर्षांपासून राज्यमध्ये राजविण्यात येत आहे.

भारत सरकारने स्वीकारलेल्या नवीन तांत्रिक निकाषाप्रमाणे राज्यातील १४८ गटांमध्ये अवर्धण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम सन १९९५-९६ पासून राजविण्यात येत आहे. तसेच जवाहर रोजगार योजना, व्यापक जवाहर रोजगार योजना, आश्वसित रोजगार योजना यांच्या माध्यमातून कमीत कमी ५० टक्के निधी पाणलोट विकास कार्यक्रमासाठी राखून ठेवून हा कार्यक्रम राजविण्यात यावा असे धोरण निश्चित करण्यात आलेले आहे. केंद्र सरकारच्या या नवीन धोरणामध्ये लोक सहभाग, ग्रामस्थ व स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून पाणलोट विकास तसेच पब्लिक जमीन विकास कार्यक्रम राबवचा असाही धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आलेला आहे. ग्राम पातळीवर उपलब्ध असणाऱ्या जलसंपत्तीला पोषक व पूरक अशी पीक रचना स्वीकारणे, पाण्याचा वयस्वतम वापर करणे, पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांचे सर्वेक्षण करणे व निर्माण झालेल्या मालमत्तेची देखभाल करणे, यासारख्या महत्वाच्या बाबी राज्यातील मर्यादित भूजल लक्षात घेऊन आप्रहाने मांडणे व नवीन जलसंस्कृती विकसित करणे, ही काळाची गरज आहे. राज्यातील जलसंधारणाच्या कार्यक्रमांमध्ये स्वयंसेवी संस्थांमार्फत पाणलोट विकास कार्यक्रम राबविण्याची संकल्पना मर्यादित स्वयंसेवा अंतर्भूत करपात आलेली होती. परंतु संपूर्ण जलसंधारण कार्यक्रमात लोक सहभागाच्या माध्यमातून राजविण्याची संकल्पना समाविष्ट करण्यात आली नव्हती. ही संकल्पना जलसंधारण कार्यक्रमात अंतर्भूत केल्यास, लोक सहभागाच्या माध्यमातून हा कार्यक्रम ग्राम पातळीवर प्रभावीपणे व कार्यक्षमरित्या राबविला जाईल, असे वाटते.

गेल्या ३ वर्षांत जलसंधारण कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमध्ये जलसंवर्धन या संकल्पनेला जादा महत्त्व देऊन, भूदसंधारणाच्या प्रक्रियेकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते. नालावडिंग, सिमेंट बंधारे यांच्या वरीवरच भूदसंधारण, समपातळी, सर, वृक्ष लागवड या बाबीकडे जितक्या प्रमाणात लक्ष देणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक होते, त्या प्रमाणात लक्ष केंद्रीत झालेले नाही, असे आढळून आले आहे.

याशिवाय जलसंवर्धनाची कामे करताना नालावडिंग, भूमिगत बंधारे, नैजीवन बंधारे यांसारखी बांधकामे करताना त्या जागा जलपूनभरणासाठी योग्य आहेत की नाहीत, ही बाब तांत्रिकदृष्ट्या तपासून घेण्याची आवश्यकता असताना सुद्धा या बाबीकडे योग्य त्या प्रमाणात लक्ष दिले गेलेले नाही, असेही आढळून आले आहे. उपग्रहाद्वारे मिळणारी छायाचित्रे, भुस्तर, भूगर्भिय रचना लक्षात घेऊन जागांची निवड केल्यास योग्यप्रकारचे पुनर्भरण होईल, हे सर्वभूत आहे.

गेल्या दोन वर्षांत पिण्याच्या पाण्याची समस्या असणाऱ्या गावातील पिण्याच्या पाण्याचे उच्च व वळकट करण्याच्या दृष्टीने जलसंधारणांमार्फत रसोत वळकटीकरणाचा कार्यक्रम पारंपारिक तसेच अपारंपारिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सातत्याने हाती घेण्यात आलेला आहे. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमधून शासनाच्या असे निष्कर्षात आलेले आहे की, गाव तलावाच्या माध्यमातून पूर्वी गावांना पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा होत होता व होत आहे. कालांतराने हे स्त्रोत निकामी झालेले आहेत व त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याची गरज आहे.

राज्यामध्ये पडीक जमिनीची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात आहे. या पडीक जमिनीचा विकास करून ग्रामीण जनतेला सरपण, चारा, इमारत लाकूड उपलब्ध करून द्यावे, तसेच या प्रकल्पामध्ये योग्यप्रकारे भूदसंधारणाची कामे करून जमिनीची उत्पादकता वाढविणे, या उद्देशाने हा कार्यक्रम उपरोक्त संदर्भात दिनांक ५ जानेवारी १९९४ च्या शासन निर्णयान्वये जलसंधारण कार्यक्रमाचा एक उप प्रकल्प म्हणून सुरू करण्यात आला आहे. या कार्यक्रमाच्या व पाणलोट विकास कार्यक्रमाच्या क्षेत्रीय पातळीवरील नियोजनांमध्ये व अंमलबजावणीमध्ये प्रभावी समन्वय आणण्याची गरज आहे असा गेल्या दोन वर्षांचा अनुभव आहे.

वरील सर्व बाबी लक्षात घेऊन जलसंधारण कार्यक्रम राजविण्याच्या वृद्धीकोनातून नियोजनाच्या प्रक्रियेत, प्रकल्पांतर्गत बाबींचा पुनर्विचार व लोक सहभागाची संकल्पना अंतर्भूत करून जलसंधारण कार्यक्रमाची पुनर्मांडणी करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

## शासन निर्णय :-

वर उल्लेखिलेल्या प्रस्तावनेच्या अनुषंगाने उपरोक्त संदर्भाधीन दिनांक ५ ऑगस्ट १९९२ व दिनांक १४ सप्टेंबर १९९२ चे शासन निर्णय, या शासन निर्णयाद्वारे रद्द करण्यात येत आहेत व राज्यातील जलसंधारण कार्यक्रमाच्या नियोजनाची, प्रकल्प व अंमलबजावणीची पुनर्मांडणी करून हा कार्यक्रम यापुढे "एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम" म्हणून राजविण्यास शासन मान्यता देत आहे. तसेच उपरोक्त संदर्भात दिनांक ५ जानेवारी १९९४ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे राज्यामध्ये यापुढे पडीक जमीन विकास कार्यक्रम एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रमाचा एक उपप्रकल्प म्हणून राजविण्यास शासन मान्यता देत आहे.

## कार्यक्रमाची वैशिष्ट्ये :

(अ) (१) हा कार्यक्रम गाव हा घटक मानून, लोक सहभागाच्या माध्यमातूनच राबविला जाईल. या पाणलोट विकास कार्यक्रमाच्या नियोजनात, अंमलबजावणीत व प्रकल्पोत्तर व्यवस्थापनामध्ये अंमलबजावणीच्या माध्यमातून सार्वजनिक तसेच खाजगी कामांवर योगदान देण्याचा

ये पाण्याचा कार्यक्रम वापर करण्याचा निर्धार झाल्याने ग्रामसभेला २/३ बहुमताने ठराव पारित करणाऱ्या गावामध्ये हा कार्यक्रम प्राधान्याने राबविण्यात आईल. ग्रामस्थ जेव्हा समदान करतील तिथीचे अनुदान आसनामार्फत ग्रामस्थांना प्रोत्साहन म्हणून दिले जाईल. निवडलेल्या गावातील प्रत्येक कुटुंबाला १ महिन्यातून दोन अनुषंग दिन लोक सभागाच्या दुष्टीकोनातून भ्रमदान करावे अथवा ग्रामस्थानाची शेज रक्कम पाणलोट क्षेत्र विकास निधीत जमा करावी.

(२) "माणे वळून पहा" ही नवीन संकल्पना या कार्यक्रमात समाविष्ट करण्यात येत आहे. नोकरी, व्यवसाय इत्यादींसाठी ज्या व्यक्ती बाहेरगावी/परदेशात स्थायिक झालेल्या आहेत, अशा व्यक्तींनी त्या गावचे/भागाचे सामाजिक ऋण फेडण्यासाठी, निवडलेल्या गावाचा विकास कारणासाठी हातभार लावावा अशी अपेक्षा आहे. अशा व्यक्ती आर्थिक, तालिक व सेवा रूपाने मदत करण्यात पुढे येतील त्यांना या कार्यक्रमात समाविष्ट करून वेळीस आणि अशा व्यक्तींनी दिलेली मदत पाणलोट क्षेत्र विकास निधीमध्ये जमा करता येईल.

(३) हा प्रकल्प तयार करताना व जलसंधारणाच्या कामाचे नियोजन करताना उपग्रहामार्फत मिळणारी छायाचित्रे तसेच भूतरीय व भूगर्भीय तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येईल.

(४) पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत बळकट करणे व स्त्रोतांचे संरक्षण करणे, ही संकल्पना प्रकल्पात अंतर्भूत करण्यात यावी.

(५) भौगोलिक परिस्थितीची व पर्जन्यमानाची अनुकूलता तपासून घेण्यात यावी. ग्राम तलाव व पुनर्भरण वर ही संकल्पना प्रकल्पाचा एक अविभाज्य भाग म्हणून या प्रकल्पात समाविष्ट करण्यात येईल. माशिवाय शिवकालीन तलावांचे पुनरुज्जीवन व नूतनीकरण करणे या बाबींचा प्रकल्पात अंतर्भाव असेल.

(६) पडीक, अवनत व अतिधुपीन असलेल्या जमीन विकासाचा कार्यक्रम पाणलोट विकास कार्यक्रमाचा एक अविभाज्य भाग म्हणून अंतर्भूत करून एकवितरण राबविण्यात जाईल. ग्रामध्ये सार्वजनिक तसेच खाजगी जमिनीवर समपातळी कर, फळ वृक्ष लागवड, गवत वृक्ष लागवड याचा अंतर्भाव असेल. यासाठी रोकथाम हमी योजनांतर्गत निर्मित करण्यात आलेल्या शासन निर्णयानुसार पडती अधिकारी.

(७) स्वयंरोजगार पुरविण्याच्या दुष्टीने गावातील पारंपारिक उद्योगधंद्यांचा या कार्यक्रमात समावेश राहील. हा कार्यक्रम खाडी व प्रागोद्योग मंडळाच्या सहाय्याने अंमलात आणण्यात येईल.

(ब) प्रकल्प गावे निवडण्याचे निकष :

या कार्यक्रमासाठी गावे निवडताना फक्त कोरडेवाडू व पर्जन्याधारित शेतीचीच गावे असावीत व ती कोणत्याही भीष्मा व माध्यम प्रकल्पाच्या लाभक्षेत्रात असू नयेत. माशिवाय सयरची गावे निवडताना खालील निकषांच्या आधारावरच निवड करावी.

(१) पिण्याच्या पाण्याची तीव्र समस्या असलेली गावे (ज्या गावी गेली ३ वर्षे सतत टँकरने पाणी पुरवठा केला जातो अशी गावे) ज्या ठिकाणी पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत उपलब्ध नाहीत व अस्तित्वात असलेले स्त्रोत काहीत व पुरेसे नाहीत.

(२) ज्या गावातील पडिक व अवनत जमिनीची व्याप्ती व तीव्रता जास्त आहे.

(३) भूजल सर्वेक्षण व विकास संचालनालयाने जाहिर केलेली "अति उपमा पाणलोटक्षेत्री" गावे.

टीप:—ज्या गावातील लोक जलसंधारण कार्यक्रमातून लोक सभागांसाठी तसेच शेतीला त्या गावांना तसेच आदिवासी गावांना प्राधान्य घेण्यात यावे. लोक सभागा सार्वजनिक जलसंधारण कामावर तसेच वैयक्तिक जलसंधारण कामावर असावा. यासंबंधी ग्रामसभेला २/३ बहुमताने ठराव आवश्यक राहील. सध्या ज्या गावामध्ये जलसंधारण कार्यक्रम चालू आहे, त्या गावामध्ये हा कार्यक्रम चालू राहील. परंतु पूर्वी निवडलेल्या गावातील प्रकल्पांतर्गत शिल्लक असलेल्या खाजगी व सार्वजनिक कामावर ग्रामस्थांनी त्यांच्या भ्रमदातीच्या माध्यमातून सहभाग देणे अत्यावश्यक व अनिवार्य राहील.

(क) गाव निवड करण्याची पद्धती :

तालुका पातळीवर ग्रामवार समितीने वरील निकषांनुसार गावे निवडावीत व ही यादी जिल्हा सुसूचीकरण व सनिधरण समितीकडे पाठवावी. जिल्हा सुसूचीकरण व सनिधरण समितीने अंतिम मान्यता दिल्यावर वरील गावांची निवड अंतिम समजण्यात येईल. जर जिल्हातील मंदसंधारण यंत्रणेचे अनुषंग व जिल्ह्यांना उपलब्ध असणारे अनुदान, धोरणा जास्त गावांची यादी यादी वर गावनिवडीला प्राधान्य देताना गावनिवडीच्या निकषांच्या प्राधान्य कामाने गावे निवडण्यात येतील.

(ड) जलसंधारण व पुनर्भरण कामांचे प्रकार :

या कार्यक्रमात खालील प्रकारच्या कामांचा समावेश करता येईल :—

(अ) जलसंधारण कार्यक्रम (ड्रेनेज लाईन ट्रीटमेंट) जसे नाला प्लग, संरोध धरण (बेक वॉम), नालावॉशिंग, सिमेंट प्लग, पाप्पर तलाव, धनतळी,

(ब) शेतीस अयोग्य जमिनीमध्ये कंठूर ड्रिचिंग, वृक्ष व गवत लागवड, समपातळी सलग धर,

(क) हायव्हॉल बंधारे, भूमिगत बंधारे, काले बंधारे, सॉबीयन बांधकाम,

(ड) गावतळी, शेतातळी,

(इ) नाला काठ स्थिरीकरण,

(ई) हायड्रो-मॅक्युरिंग, डोरिंग-कॉन्स्टिग, जॅकेट बेल, फ्लॅशर सील, भूजल सर्वेक्षण यंत्रणेने देयजल स्त्रोत बळकट करण्याची कॅव्हर सील सिमेंटेशनसाठी वापरलेली तांत्रिक पद्धती.

(फ) मातीच्या समपातळी व डाळीच्या बांधावेजी भवस्थीजन्य बांधाचे तंत्रज्ञान वापरावे. खस, गवत किंवा इतर योग्य प्रकारच्या गवताची लागवड समपातळी रेथेवर करण्यात यावी. तांत्रिकदृष्ट्या अत्यावश्यक असलेल्या ठिकाणीच मजंगीची (Terracing) कामे पाणलोटक्षेत्राचा भाग म्हणून करण्यात यावीत. जलसंधारणाच्या कामातून जमीन संपाटीकरणाची कामे हाती घेण्यात येऊ नयेत.

(ग) वन जमिनी, पडीक जमिनी, गावातील सामुदायिक जमिनी (गावदान) अगैरे, तसेच पाणलोटक्षेत्री उंचवठ्याच्या व

जारीत जमिनीच्या क्षेत्रावर वृक्ष व गवत लागवड करण्यात यावी. वृक्ष व गवत लागवडीचा समावेशहीवर खड्डे खणून लागवड करावी. संचालक, मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन हे सध्याचा वृक्ष व गवत लागवडीचा कार्यक्रम पूर्वीप्रमाणेच राखणीक. संचालक, सामाजिक वनीकरण हे पडीक जमीन व गावातील सामुदायिक जमिनी (गवयराज) वर वनीकरणाचा कार्यक्रम राखणीक. वन क्षेत्रांतर्गत वनीकरणाची कामे वन विभागानेच राखणीक.

(६) साठवणूक क्षमता वाढविण्यासाठी रिमेंट बंधन्यावर स्वयंचलित "गोडबोले गेट" बसविण्याची कामे विहित तांत्रिक मानदंडानुसार आणि प्रयोगिक तत्वावर हाती घेण्यात यावीत. परंतु ही कामे कार्यक्रमांतर्गत निवडलेल्या १० टक्केपेक्षा जास्त गावांमध्ये घेण्यात येऊ नयेत. अशा साठवणूकीसाठी बांधलेल्या बंधन्यातील पाणी प्रत्यक्ष उपसा करून सिंचन करण्यासाठी वापर देऊ नये.

(७) जलसंवर्धन/पुनर्भरण कामाचा प्रकार व जागा ही पृष्ठभागावरील भौगोलिक रचना, ओहोळ्याचा प्रकार, हवामानाचे स्वरूप व पर्जन्यमान यावर आधारित राहिल. या कामातारे निर्माण केलेली साठवणूक क्षमता ही त्या लघु पाणलोट क्षेत्र व वार्षिक पर्जन्यमानावरती आधारित असेल व एकूण पृष्ठभागावरील जाहून जाणाऱ्या पाण्याचा अपघाव (Run Off) ७० टक्केपेक्षा जास्त असू नये. यासाठी जलसंवर्धन व पुनर्भरणाची कामे घेण्यापूर्वी त्या खेड्यासाठी त्यामधील लघु पाणलोटाने आधारित एकूण पाण्याचा हिशोब तयार करण्यात यावा. भूमिगत बंधन्यांच्या जागा ह्या भूजल सर्वेक्षण यंत्रणेच्या भूगर्भ शास्त्रज्ञांकडून निश्चित कराव्या लागतील, आणि इतर बांधकामासंबंधित उप विभागीय मृदसंधारण अधिकारी किंवा विभागीय मृदसंधारण अधिकार्यांनी मान्यता द्यावी. पाझर तलाव व गायतळीकरिता कार्यकारी अभियंता, लघुपाटबंधारे, जिल्हा परिषद किंवा उप अभियंता, लघुपाटबंधारे, जिल्हा परिषद यांनी बांधकामांच्या आकारमानानुसार संबंधितांची मान्यता घेण्यात यावी. संबंधित विभागाच्या प्रत्येक अधिकार्यांनी गावातील त्या त्या कामाच्या प्रत्येक प्रकारात/खेड्यात तांत्रिक मंजूरी घ्यावी. प्रकल्पाचा प्रकाशकीय मान्यता ही संबंधित प्राधिकाऱ्याने जिल्हा परिषद लेखा संहितेमधील तरतुदीनुसार त्यांना लागू होत असलेल्या अपघातानुसार द्यावी. मृदसंधारण विभागातील अधिकाऱ्यांना उप प्रकल्पांना तांत्रिक मंजूरी देण्याचे अधिकार शासन निर्णय, ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग, क. जलशे १०९५/सीआर-१२५/जल-७, दिनांक २० जानेवारी १९९६ अन्वये विहित केल्याप्रमाणे असतील.

#### (६) प्रकल्पांतर्गत बाबी व प्रकल्प तयार करण्याची पद्धती

(१) पाणलोट क्षेत्र आधारीत जलसंवर्धन व नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या संवर्धनाचा एकत्रित प्रकल्प अहवाल तयार करणे. जलसंधारणाच्या कार्यक्रमांमध्ये महत्वाच्या विविध विभागांचा सहभाग कार्यक्रमाच्या नियोजनातूनच असणे जलशे १०९५/सीआर-१२५/जल-७ तालुका पातळीवर बहुविध माद्वर समन्वय पत्रक (मल्टी डिसेम्प्लिकरी सेल) स्थानान्तरणे. या पत्रकामध्ये मृदसंधारण, सामाजिक वनीकरण, वन विभाग, स्थानिक स्तरीय लघु पाटबंधारे, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा यांच्या प्रतिनिधींचा समावेश असेल. या पत्रकाच्या समन्वयाची जबाबदारी उप विभागीय मृदसंधारण अधिकारी यांचेकडे राहिल. जिल्हा सुसूत्रिकरण व संनिबंधन समितीकडून गावाच्या यादीस मान्यता मिळाल्यानंतर, सदर गावाचा पाणलोट आधारीत एकात्मिक प्रकल्प अहवाल तयार करण्याचे काम हाती घेण्यात यावे.

एकाचवेळी साधारणपणे २ ते ४ लघु पाणलोट क्षेत्रांचा समावेश असेल (याचा अंदाजसुद्धा असू शकतो) या गावांचा जलसंधारणाचा सविस्तर अहवाल तयार करताना भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेने भूगर्भीय माहितीबाबत तयार केलेले नकाशे वापरण्यात यावेत. याशिवाय नियमितपणे पाणलोट प्रकल्प अहवाल तयार करण्यासाठी लागणारे संबंधित विभागाचे नकाशे प्राप्त करून घ्यावेत.

जलसंवर्धनाच्या पुनर्भरणासाठी प्रस्तावित करावयाची कामे ही, मृदसंधारण विभाग, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा, वन विभाग, सामाजिक वनीकरण व पाटबंधारे विभाग यांनी निश्चित केलेल्या त्या त्या विभागाच्या तांत्रिक निकषांवरच आधारित असावीत.

(२) वर नमूद केल्याप्रमाणे गावातील लघु पाणलोट निश्चित केल्यानंतरच मृदसंधारण व जलसंवर्धनाची कामे निश्चित करताना प्रस्तावित कामांची जागा (साईट्स) पुनर्भरणासाठी योग्य आहे किंवा नसे याची पडताळणी त्या त्या विभागाच्या अधिकार्यांनी क्षेत्रीय पाहणी करून करावी. पाणलोट निहाय जलसंवर्धनाच्या कामाचे नियोजन करताना, गावाची आलेल्या कामाचा व क्षेत्रीय पर्जन्यमानाचा एकत्रित विचार करून, पाण्याचे अंदाजपत्रक तयार करण्यात यावे. पडीक, अवतत व अतिशुपीत जमिनीच्या विकासाचा कार्यक्रम पाणलोट तत्वावर राखणीक असेल ही बाब या कार्यक्रमाचा वापुडे अविभाज्य भाग राहणार असल्यामुळे, खाजगी व सार्वजनिक जमिनीवर समावाली चर, फळ वृक्ष लागवड, गवत व वृक्ष लागवड यांचे योग्यप्रकारे नियोजन करावे. हे नियोजन करीत असताना गावातील पशुधन बाऱ्याची निवड, तरपणाची आवश्यकता या बाबीतील ग्रामस्थांची गावणी विचारात घेऊन नियोजन करण्यात यावे.

(३) आर्थिक उत्पन्न देणारे कार्यक्रमा हाती घेण्यासाठी प्रत्येक स्वयंसहाय्य गटाचा जास्तीत जास्त रु. ५००० या प्रमाणे बीज भांडवल देण्यासाठी रु. ५०,००० पेक्षा जास्त नसेल एवढा फिरता निधी उभारणे, हे बीज भांडवल या स्वयंसहाय्य गटाच्या सदस्यांकडून जारतील जास्त सहा मासिक हप्त्यांमध्ये वेगळ करणे आवश्यक आहे. ती रक्कम पुनश्च त्याच किंवा अन्य स्वयंसहाय्य गटामध्ये गुंतवता येईल. प्रत्येक पाणलोट क्षेत्र विकास संचालक आणि पाणलोट क्षेत्र विकास समितीला, त्यांच्या पाणलोट क्षेत्र संस्करण योजनेच्या गरजांची सुसंगत अशी बांधकामे/कार्यक्रम निवडण्याचा स्वेच्छाधिकार असेल.

(४) ज्या गावामध्ये जल उतलवनेप्रमाणे पाझर तलाव अथवा कोव्हापूर टाईप बंधारे अंतर्भूत करणे आवश्यक आहे त्याचाही या वेगळ्या सदराखाली अंतर्भूत करावा.

(५) निवडलेल्या गावातील एकूण जलसंपत्तीचा अंदाज घेऊन सध्या अस्तित्वात असलेली पीक रचना व त्यामध्ये प्रस्तावित करावयाचे बदल याबाबत ग्रामस्थांची विचारविनिमय करून प्रशिक्षण व भेट योजनेच्या सल्ल्याने व सहभागाने प्रकल्प अहवालांमध्ये नियोजनाचा अंतर्भाव करावा. उदा. गावातील छिन्न/कवारा सिंचन योजना इत्यादी नियोजनाबाबतचासुद्धा तपशील अंतर्भूत करावा.

(६) निवडलेल्या गावातील सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत निश्चित करून, त्या स्त्रोतांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने प्रकल्पांमध्ये सविस्तर नियोजन अंतर्भूत असावे.

(७) या कार्यक्रमांमध्ये "गाव तेथे तलाव" ही संकल्पना या शासन निर्णयामध्ये समाविष्ट असल्यामुळे, निवडलेल्या गाव तलावाचे काम प्राधान्याने हाती घ्यावयाचे आहे. याचे नियोजन व काम पूर्ण करण्याची जबाबदारी जिल्हा परिषदेचीच राहिल. गाव तलाव बांधताना (शा.म.मु.) एच ३०९३-२ (४,०००-२-९६)

मुतनीकरण करतांना त्या तळीवात कापडे धुण्यासाठी पुरेशा पाण्याची करणेत यावयात. शिवकालीन/ऐतिहासिक तज्ञांचे पुनरुज्जीवन करण्याचे धोरणमुद्रा या शासन निर्णयात समाविष्ट असल्यामुळे अशा तळावांची किंवा पाण्याच्या साठ्यांच्या पुनरुज्जीवनाच्या कामाची जबाबदारीमुद्रा जिल्हा परिषदेवरच राहिल.

(८) तालुका स्तरावरील बहुविध सामर्थ्य पक्काने तयार केलेल्या अहवालाची जिल्हास्तरावर खाली निर्देशित केलेल्या अधिकाऱ्यांचा तांत्रिक गट तपासणी करील :-

- (१) विभागीय मृदसंधारण अधिकारी.
- (२) उप संचालक, सामाजिक वनीकरण.
- (३) कार्यकारी अभियंता (ल. पा.).
- (४) विभागीय वन अधिकारी.
- (५) वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, भूजल सर्वेक्षण विकास यंत्रणा.
- (६) प्रमुख कृषि अधिकारी.

या तांत्रिक गटाने मान्य केलेला प्रकल्प अहवाल मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचेकडे सावर हाईल व त्यांच्या अध्यक्षतेखाली गठीत केलेली समिती या प्रकल्प अहवालास प्रशासकीय मान्यता देईल.

#### (६) प्रकल्प व्यवस्थापन

हा प्रकल्प जलसंधारण विभागांतर्गत असलेली यंत्रणा व वन विभागाच्या सहकार्याने राबविता जाईल. याने निधी नियोजन तसेच कार्यक्रम-विषयो तसेच बांधी जलसंधारण विभागांतर्गत हस्ताळस्या आतील.

जिल्हा पातळीवर या प्रकल्पांतर्गत गावे निवडणे, तालुका पातळीवरील समितीने मिळविलेल्या गावांना अंतिम मान्यता देणे, या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे व संनियंत्रण देणे हे काम जिल्हा सुसुत्रिकरण व संनियंत्रण समितीच्या माध्यमातून पार पाडण्यात येईल. प्रशासकीयदृष्ट्या या कार्यक्रमाचे सुलरावाकल्य, आढावा, संनियंत्रण व सूच्यमापन मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली गठीत करण्यात आलेल्या समितीमार्फत करण्यात येईल. या समितीमध्ये विभागीय मृदसंधारण अधिकारी, विभागीय वन अधिकारी, वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, कार्यकारी अभियंता (ल. पा.), उप संचालक (सामाजिक वनीकरण), जिल्ह्यातील स्वयंसेवी संस्था, ग्रामीण विकास कार्यक्रमात काम करणारी एअर महिला प्रतिनिधी, नावार्ड व जिल्हा बँकेचा एक प्रतिनिधी, विवाधोडाचा प्रतिनिधी आणि खास व ग्रामोद्योग मंडळाचा एक प्रतिनिधी व प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा हे असतील. विभागीय मृदसंधारण अधिकारी हे या समितीचे सदस्य-सचिव राहतील. तालुका पातळीवर गट विकास अधिकारी हे नियंत्रण करतील. उप विभागीय मृदसंधारण अधिकारी, लागवड अधिकारी, वन विभागाचा प्रतिनिधी, कनिष्ठ भूवैज्ञानिक, उप अभियंता (ल. पा.) यांची समिती राहिल.

ग्राम पातळीवर ग्राम जलसंधारण समिती असेल. या समितीमध्ये त्या गावातील सर्वोच्च, ग्रामसभेने निर्देशित केलेले प्रतिनिधी/शेतकरी शेतमजूर, स्त्री प्रतिनिधी, ग्रामसेवक, कृषि सहाय्यक, प्राथमिक/माध्यमिक शाळेचा प्रतिनिधी, वनपाल, सामाजिक वनीकरणाचे सहाय्यक, रोपवत अधिकारी तसेच मागासवर्गीय वोन प्रतिनिधी यांचा समावेश राहिल.

#### (क) कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी

या कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी ग्रामुद्योग जवाहर रोजगार योजनेअंतर्गत जिल्हा पातळीवर नियमानुसार एकत्रित होणारा निधी, रोजगार हमी योजनेअंतर्गत जिल्ह्यासाठी उपलब्ध असलेल्या निधीमधून कमीत कमी ५० टक्के निधी व योजनेंतर्गत राज्य शासनाने उपलब्ध करून दिलेल्या अतिरिक्त निधी यांमधून मिळवावा लागणार आहे. शिवाय अवघे प्रकल्प क्षेत्र कार्यक्रम, पश्चिम घाट विकास योजना यासारख्या योजनांद्वारे उपलब्ध होणारा निधी या कार्यक्रमासाठी उपलब्ध करून घ्यावा. रोजगार हमी योजनेतून मिळणाऱ्या निधीतून ५० टक्के रक्कम जलसंधारणाच्या कामासाठी राखून ठेवावी व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे सुपूर्द करावी.

नियमित योजनेतून उपलब्ध करून दिलेल्या अधिक निधीचा वापर खालील अटी व शर्तीच्या अधीन राहून जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणानी करावा :-

- (१) संबंधित जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेचे अध्यक्ष तथा संबंधित जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी जिल्ह्यामध्ये पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी या निधीचा वापर करावयाचा आहे.
- (२) जिल्ह्याचा कार्यक्रम शासनाने वेळोवेळी वाळून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार निश्चित केला असून प्रत्येक गावाचा प्रकल्प अहवाल तयार करून त्यास तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता संबंधित सक्षम अधिकार्यांकडून मिळाली आहे याची खात्री करून घेतली पाहिजे.
- (३) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेने हाती घेण्यात आलेल्या गावातील प्रकल्पामधून काही विशिष्ट कामाचा प्रस्ताव कार्यान्वयीन यंत्रणेकडून मागवून घ्यावा व त्यास मान्यता देवून ते काम पूर्ण करण्यासाठी निधी उपलब्ध करून द्यावा.
- (४) या निधीमधून मान्यता देण्यात आलेले काम याच निधीमधून पूर्ण होईल याची खात्री करून घ्यावी. ज्या विशिष्ट कामासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे, ते काम पूर्ण करण्यासाठी दुसरा कोणताही निधी वापरता येणार नाही.
- (५) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणानी कार्यान्वयीन यंत्रणांची निधीची गरज लक्षात घेऊन टप्प्याटप्प्याने निधी उपलब्ध करून द्यावा. गरजेपेक्षा जास्त निधी कार्यान्वयीन यंत्रणांना उपलब्ध करून देवू नये. दिलेल्या निधीचा उपयोग झालेला आहे याची खात्री करूनच पुढील वितरण करावे.
- (६) आर्थिक वर्षामध्ये उपलब्ध करून दिलेला निधी, आर्थिक वर्षातच खर्च झाला हवा, अखर्चित रक्कम वेळीच जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेकडे कार्यान्वयीन यंत्रणेने परत करावी.

(अ) निधी उपलब्ध करून घेत असताना, खालील बाबींकडे लक्ष देण्यात यावे :-

- (१) कार्यान्वय यंत्रणांना कामासाठी नियमित अनुदान उपलब्ध होण्यासाठी जिल्हा परिषदांना निधी वेळोवेळी पुरविणे.
- (२) केंद्रसहाय्यित अनुदान प्रथम उपयोगात आणावे.

(४) बरील मार्गदर्शक तत्वे नजरेसमोर ठेवून अश्रमानुसार गावांची यादी तयार झाल्यानंतर प्रत्येक गावाचा प्रकल्प तयार करून तांत्रिक मान्यता प्राप्त झाल्यानंतर संबंधित मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी लागूपाच्या अनुदानाची यादी निश्चित करावी. एखादा निवडलेला भाग जर पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम किंवा केंद्रपुरस्कृत अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रमाखाली गेल असेल तर जिल्हाकारिता उरवून देश्यात आलेल्या उपलब्ध निधीचा जास्तीत जास्त उपयोग त्याकरिता करावा. त्यानंतर जवाहर रोजगार हमी योजनेतर्गत पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाकरिता शासन निर्णय, नियोजन विभाग, क्र. जरीयो १०११/प्र. ७४/ जरीयो-२, दिनांक २६ जून १९९२ नुसार उपलब्ध होणारा निधी वापरावा. शक्यतो जवाहर रोजगार योजनेतर्गतच निधी लहान कामाकरिता वापरावा.

(५) निधी एकत्रित करताना मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी हे पहावे की, निरनिराळ्या योजनेतर्गत उपलब्ध होणारा निधी एकत्रित होऊन गुंता होणार नाही म्हणजेच एकाच प्रकारच्या कामाकरिता एकापेक्षा जास्त स्त्रोतातून निधी घेतला जाणार नाही याची बक्षता घ्यावी व ज्या कामाकरिता निधी पुरविण्यात आला आहे, त्याच कामाकरिता तो वापरावा.

#### (ग) प्रकल्प निधी नियोजन

भारत सरकारची जवाहर रोजगार योजना, व्यापक जवाहर रोजगार योजना, आवासित रोजगार योजना या योजनांतर्गत उपलब्ध असलेला निधी हा कार्यक्रमासाठी भारत सरकार, ग्रामीण विकास मंत्रालयाने प्रसूत केलेल्या पाणलोट विकास मार्गदर्शक तत्वाप्रमाणे वापरण्यात यावा. या आदेशामधील पाणलोट विकासाची प्रणाली ही भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास खात्याच्या पाणलोट विकासाच्या प्रणालीशी सुसंगत आहे. त्यामुळे बरील निधीचा प्राधान्याने व व्यापक स्वरूपात वापर करण्याचे नियोजनात अंतर्भूत असले पाहिजे. या पाणलोट प्रकल्पातील ग्राम तलावाची कामे लघुपाटबंधारे अंतर्गत उपलब्ध असलेल्या तरतूदीप्रमाणेच घेण्यात यावीत. यासाठी भारत सरकारच्या जवाहर रोजगार योजना, आवासित रोजगार योजना, व्यापक जवाहर रोजगार योजना तसेच राज्याची रोजगार हमी योजना या योजनांतर्गत असलेल्या निधीमधून मुद्दा घ्यावीत. भारत सरकारच्या योजनांतून घेण्यात येणाऱ्या कामावरील निधीचा वापर भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसारच करण्यात यावा. मृदसंधारण अंतर्गत उपलब्ध असलेली तरतूद (लिखाण क्र. ४४०२) याम तलाव व पात्र तलाव या कामासाठी वापरण्यात येऊ नये.

जी कामे रोजगार हमी योजना व भारत सरकारच्या रोजगार हमी कार्यक्रमांच्या व्याप्तीमध्ये समाविष्ट होऊ शकत नाहीत, अशा कामांसाठी योजनांतर्गत निधीचा वापर करण्यात यावा. जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाने या कार्यक्रमासाठी आवश्यक तो निधी उपलब्ध करून द्यावा. जिल्ह्यातील संपूर्ण कार्यक्रमाची व्याप्ती म्हणजेच गावांची संख्या व कामाची गती ही जिल्हा स्तरावर निधी उपलब्ध करून देण्यावरच अवलंबून राहिल व दरवर्षी सर्व स्त्रोतांमधून सर्वसाधारणपणे रु. १० लाख प्रत्येक गावाला मिळतील व प्रकल्प ४ वर्षात पूर्ण होईल अशा पद्धतीनेच निधी नियोजन करावे. जी गावे बरील कार्यक्रमांमध्ये नसत नसतील त्याच गावांतील कार्यक्रमावर जलसंधारण योजनांतर्गत निधी वापरण्यात यावा.

#### (घ) प्रशिक्षण

हा कार्यक्रम ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा आहे हे लक्षात घेता या कार्यक्रमासंबंधी माहितो, जागरूकता, ग्रामस्थांचे प्रशिक्षण तसेच कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण अत्यावश्यक आहे. ग्राम पातळीवरील निवडक कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण तसेच कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण, जिल्हास्तरीय संस्थेने आयोजित करावे. यासाठी जलसंधारण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध असलेला निधी वापरण्यात यावा. याशिवाय तालुका स्तरावर व जिल्हा स्तरावर या कार्यक्रमाविषयी प्रसिद्धी देणे, लोकांत जागरूकता निर्माण करणे व जल साधरतेसंबंधी मोठा प्रचार करणे, यासाठी परिसंचाद मेळावे तथा बैठका आयोजित करण्यात याव्यात.

#### (च) सेवाभावी संस्थांचा सहभाग

राज्यातील ३०० सटोपैकी १७२ गटांमध्ये अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम तसेच आवासित रोजगार योजना यासारखे कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. त्या गटांमध्ये भारत सरकारने प्रसूत केलेल्या मार्गदर्शक सूचना नियोजनामध्ये व निवडोमध्ये लक्षान घ्याव्यात.

ज्या तालुक्यामध्ये अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (डी.पी.ए.पी.) तथा भारत सरकारचा रोजगार कार्यक्रम लागू नाही, त्या ठिकाणी जलसंधारण कार्यक्रमांतर्गत स्वयंसेवी संस्थांचा पाणलोट विकास कार्यक्रमांतील सहभाग ही संकल्पना शासन निर्णय, दिनांक ३० मार्च १९९३ मधील मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे राबविण्यात येईल.

#### (ड) मालमत्तेची वेळभाल

या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमध्ये मावकऱ्यांचा सहभाग प्रत्येक स्तरावर असणे आवश्यक आहे. कार्यक्रमांतर्गत निर्माण झालेली सार्वजनिक मालमत्ता (तलाव, पात्र तलाव, नालाबंदिंग, भूमिगत बंधारे, सार्वजनिक जमिनीवरील वनीकरण इत्यादी) यांची वेळभाल करण्याची जबाबदारी ही संपूर्णतः ग्राम पंचायतीची राहिल.

#### (झ) आढावा, संनियंत्रण व समवर्ती मूल्यमापन

या कार्यक्रमाचे संनियंत्रण व आढावा मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी घ्यावा. तसेच या कार्यक्रमाचा आढावा जिल्हा परिषद अंतर्गत असणारी पाणीपुरवठा व जलसंधारण समितीही घेईल. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीबाबत मासिक बैठकीमध्ये चर्चा करण्यात यावी. तसेच हा विषय पंचायत समितीमध्ये होणाऱ्या मासिक बैठकीच्या कार्यसूचीवर अश्रमाने ठेवून आढावा घ्यावा. अशा प्रकारच्या पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्तरावर होणाऱ्या विषय समितीच्या बैठकीस संबंधित तालुकास्तरीय तसेच जिल्हास्तरीय अधिकार्यांनी जदा. मृदसंधारण, सामाजिक वनीकरण, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा आणि लघुपाटबंधारे (रथा, स्तर) हजर रहावे. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा आढावा जिल्हा मुख्याधिकारी समिती व जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ घेईल. राज्यस्तरावर जलसंधारण विभाग या कार्यक्रमाचे नियोजन, आढावा, संनियंत्रण व मूल्यमापन राहिल.

विभागभय स्तरावर या कार्यक्रमांतर्गत वेष्टत येणाऱ्या योजनांचा समन्वय, योजनांच्या प्रगतीचा वेळोवेळी आढावा घेणे व जालनास ही योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी मौलिक सूचना करण्यासाठी विभागीय आयुक्तांच्या अध्यक्षतेखाली प्रादेशिक प्रमुखांची एक समिती राहिल. या समितीमध्ये उप संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा, अधीक्षक अभियंता (ज.पा.), सह संचालक (सामा. वनीकरण), वन अधिकारी, विशेष कार्य अधिकारी (रोजगार हमी योजना आयुक्त कार्यालय) हे सदस्य राहतील व या समितीचे सदस्य सचिव हे अधीक्षक कृषि अधिकारी हे राहतील.

या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीच्या सनियंत्रणाशिवाय शासन निवडक प्रमाणात समवर्ती मूल्यमापन अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय अथवा उत्तर अनुभवकी अशासकीय संस्थांमार्फत हाती घेतले, तसेच जलसंधारण कार्यक्रम राबविण्यात येत असलेल्या गावातील ग्रामसभेने निर्देशित केलेल्या प्रतिनिधीकडून त्या त्या गावात झालेल्या कामांची तपासणी वरवर्णी करण्यात यावी. त्याचा अहवाल जिल्हा समिती, तालुका समिती, व ग्राम समितीला भादर करण्यात यावा.

बरील निर्णयाने व मार्गदर्शक सूचनांचे काटेकोरपणे पालन करून एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम सुरू करून तो परिणामकारक रित्या व कार्यक्षमपणे राबविण्याची दक्षता सर्वसंबंधितांनी घ्यावी, असे शासनाचे आदेश आहेत.

हा शासन निर्णय नियोजन विभाग व वित्त विभाग यांच्या सहमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांचे आदेशानुसार व नांवाने,

व्ही. रोनाशन,

प्रधान सचिव, महाराष्ट्र शासन,  
ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग.

प्रति

मुख्य मंत्र्यांचे सचिव,  
सर्व मंत्री, राज्यमंत्री व उप मंत्री यांचे खाजगी सचिव,  
मुख्य सचिव,  
अतिरिक्त मुख्य सचिव,  
शासनाचे सर्व प्रधान सचिव/सर्व सचिव,  
सर्व विभागीय आयुक्त,  
संचालक, मृदसंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, पुणे,  
सर्वमुख्य अभियंता, पाटबंधारे,  
आयुक्त, कृषि, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,  
संचालक सामाजिक वनीकरण, पुणे,  
संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा, पुणे,  
संचालक, कलौत्यादन संचालनालय, पुणे,  
उप सचिव, महाराष्ट्र विधान मंडळ (रोजगार हमी योजना समिती), महाराष्ट्र विधान मंडळ सचिवालय, विधान भवन, मुंबई,  
सर्व जिल्हाधिकारी,  
सर्व अतिरिक्त जिल्हाधिकारी, (रोजगार हमी योजना),  
सर्व उप जिल्हाधिकारी (रोजगार हमी योजना) जिल्हाधिकारी, कार्यालय,  
सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा परिषद,  
सर्व विशेष कार्य अधिकारी, व पत्रसिद्ध उप-विकास आयुक्त (रोजगार हमी योजना शाखा), विभागीय आयुक्तांचे कार्यालय,  
सर्व अधीक्षक अभियंता, पाटबंधारे विभाग,  
सर्व अधीक्षक अभियंता, पर्यावरण अभियांत्रिकी मंडळ, नगर विकास व आरोग्य विभाग,  
संचालक, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई,  
महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क, मुंबई (प्रसिद्धीकरिता),  
सर्व अधीक्षक, कृषि अधिकारी,  
प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, नागपूर,  
महसंचालक, सामाजिक वनीकरण, नागपूर/अकोला/औरंगाबाद/नाशिक/कोल्हापूर,  
सर्व मुख्य वनसंरक्षक,  
सर्व उप संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा,  
सर्व कार्यकारी अभियंता, पाटबंधारे विभाग,  
सर्व कार्यकारी अभियंता, पर्यावरण अभियांत्रिकी मंडळ, नगर विकास व आरोग्य विभाग,  
सर्व कार्यकारी अभियंता, जिल्हा परिषद,  
संपर्क अधिकारी (नियोजन विभाग), महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क यांचे कार्यालय, मुंबई (प्रसिद्धीसाठी),  
सर्व उप विभागीय अधिकारी (महसूल उप विभाग),  
सर्व विभागीय वनसंरक्षक,  
सर्व विभागीय मृदसंधारण अधिकारी,  
सर्व उप संचालक, सामाजिक वनीकरण,  
सर्व प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा,  
सर्व उप संचालक, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,  
सर्व विभागीय वन अधिकारी,  
सर्व उप विभागीय मृदसंधारण अधिकारी,  
सर्व गट विकास अधिकारी,  
सर्व सहसिलदार,  
महासंचालक-१/२, महाराष्ट्र, मुंबई/नागपूर,  
सर्व जिल्हा कोषाधिकारी,  
सर्व मंडलाधीन विभाग,  
सर्व अधिकारी, जलसंधारण विभाग,  
निवड गस्ती (जल-७).